

Людмила Заліток

ФОРМИ РОБОТИ З КНИЖКОЮ У ПЕДАГОГІЧНІЙ СПАДЩИНІ В.О. СУХОМЛИНСЬКОГО

Стратегічним завданням реформування змісту освіти, окреслених у Державній національній програмі «Освіта» (Україна ХХІ століття), постає залучення дітей до літератури, надбань народної творчості, до здобутків українського і світового письменства [1].

Сучасна національна школа ставить за мету, насамперед виховання високо розвинутих, глибоко моральних, соціально активних громадян нашої країни, для яких уміння і бажання вчитися мають стати стійкими якостями особистості. Головна увага звертається на таку важливу проблему початкової ланки школи, як формування в учнів інтересу до книжки, міцних навичок усвідомленого читання, вдосконалення підготовки дитини до самостійного вибору книжки. У сучасних умовах, коли юне покоління потребує більш високого рівня освіченості та загальної культури, велике й неперехідне значення має книжка [2].

Інформаційна складова сучасного розвитку суспільства по-новому поставила проблеми книжки, її виховної ролі. Актуальність цих проблем повертає нас до спадщини творців української духовності, до національної книжки, яка виступала гуманітарною силою, високим ідеалом духовного відродження.

Метою даної публікації є розкриття теоретичних основ і аналіз практичного досвіду видатного педагога, гуманіста, вченого, дитячого письменника В.О. Сухомлинського у питаннях роботи з книжкою в навчально-виховному процесі початкової школи.

На думку педагога, школа може бути життєдайним джерелом для дитини лише за умови наявності в ній чотирьох культур: культу Вітчизни, культу людини, культу книги і культу рідного слова [12, 204]. Науково-педагогічні праці Василя Сухомлинського («Вчити вчитися», «Етюди про комуністичне виховання», «Моя педагогічна система», «Мовчазне читання і письмо у початкових класах», «Могутній вихователь», «Найперший друг», «Серце віддаю дітям») сповнені ідеями, роздумами, рекомендаціями щодо використання книжки як засобу виховання молодших школярів у навчально-виховному процесі загальноосвітньої школи. «Однією з істин моєї педагогічної віри – є безмежна віра у виховну силу книжки. Школа – це насамперед книжка.

Виховання – насамперед слово, книжка і живі людські відносини... Книжка – це могутнє знаряддя, без неї я був би німим або недорікуватим; я не міг би сказати юному серцю і сотої частини того, що йому треба сказати і що я говорю. Розумна, натхненна книжка нерідко вирішує долю людини», – наголошував Василь Олександрович у статті «Моя педагогічна віра» [7, 74].

В.О. Сухомлинський стверджував, що «педагогічний ефект кожного засобу впливу на особистість залежить від того, наскільки продумані, цілеспрямовані, ефективні інші засоби впливу» [12, 243]. Тому книжку як засіб виховання педагог розглядав різносторонньо, зв'язував її з широким колом питань виховання та навчання, самоосвіти та самопізнання підростаючої особистості. У центрі уваги Василь Олександрович завжди ставив питання розвитку особистості в процесі активного творчого спілкування з книжкою і виховання на цій основі високоосвіченої, морально свідомої особистості.

Проведений аналіз педагогічної спадщини Василя Олександровича дозволив визначити такі основні форми роботи з книжкою в початковій школі, які, на думку педагога, найбільш ефективно сприяють залученню молодших школярів до читання книжки. Серед них можна визначити наступні:

- наочність (спеціально обладнані в початковій школі «куточки думки», кімната Казки, книжкові виставки, плакати, стенди);
- відбір книжок для читання;
- проведення масових заходів (свята книги і рідного слова);
- робота в бібліотеці;
- створення особистих бібліотек (школяра, сім'ї, учителя).

Неабияку роль у спонуканні молодших школярів до роботи з книжкою в Павлівській початковій школі відіграла *наочність*. Василь Олександрович вважав, що інтерес та увага учнів до книжки збільшується завдяки майстерному використанню різноманітних засобів унаочнення. «Принцип наочності мусить пронизувати не тільки урок, – вважав педагог, – а й сторони навчально-виховного процесу, все пізнання» [13, 504]. Безпосередньо пов'язана з процесом сприйняття дитиною візуальної інформації наочність, як одна з форм популяризації книжки у школі

Сухомлинського мала величезні переваги. Красиво оформлені стенди, плакати, списки рекомендованої літератури, спеціально обладнані в початковій школі «куточки думки», кімната Казки, все це давало можливість дитині на кожному кроці зустрічатися з книжкою.

Педагог вважав: все те, що є в школі – від її порогу, подвір'я, кабінетів – все повинно навчати та виховувати дітей. «Обстановка, що оточує дитину, повинна її до чогось закликати, чогось учити» [10, 116]. Оформлення Павлівської школи, зроблене учителем малювання (Зайцев Григорій Терентійович) та учнями, було простим, але доцільним за своїм змістом і навантаженням, відповідало інтересам, духовному життю дітей різного віку. «Сухомлинський, – згадує колишній завідувач обласного відділу освіти Б.П. Хижняк, – не терпів нав'язливого стандартизованого оформлення, виготовленого професіоналами з художнього фонду, яке інколи і пропонували йому» [19, 32].

Так, у коридорі будинку, де навчалися діти початкових класів, увагу привертала стенди з малюнками під заголовками: «Якщо кожен першокласник нашої країни...»; «Чому це так буває?»; «Навіщо так роблять?»; «Що тут неправильно зображено?»; «Де це відбувається?»; «Для чого так роблять?»; «Як дізнатися...»; «Кого зображено на цих портретах? Що ти знаєш про життя і діяльність цих людей?» (серія портретів видатних людей) та ін. [10, 116–120]. Малюнки були з невеличкими підписами. Як тільки діти починали оволодівати читанням, вони прагнули прочитати кожний підпис. Розбираючи ці підписи, багато дітей вчилися читати.

У найзатишнішій частині коридора, біля лєнінського куточку – намальований на полотні плакат: «Чи прочитав ти ці книжки?» – маленька дівчинка вказує пальцем на список книжок, які повинен прочитати учень початкових класів. Назви книжок час від часу поновлювалися. Поряд із назвами книжок було вміщено пам'ятку юному читачеві (методичні поради: як читати книжку, як вести щоденник читача, як складати виписки з прочитаного) [10, 123].

Серед наочних форм долучення до книжки важливе місце у школі Сухомлинського посідали книжкові виставки. Цінність цієї форми роботи для молодших школярів визначалась тим, що дитина могла зняти книжку з виставки, погортати її, швидко переглянути ілюстрації, зміст. Таке початкове ознайомлення з книжкою поглиблювало і робило більш цілеспрямованим інтерес дитини до рекомендованої книжки. Серед розмаїття видів книжкових виставок, які були популярні в Павлівській початковій школі можна визначити: тематичні, персональні, міні-виставки. Популярними були невеликі книжкові

виставки (міні-виставки), зумовлені чіткою адресною спрямованістю, компактністю, акцентуванням уваги до автора, жанру, тематики. Наприклад, міні-виставки однієї книжки, одного автора.

У кожному будинку, де розташовувалися класні кімнати, призначені для молодших школярів, були кімнати для читання – «куточок постійного інтелектуального, морального, естетичного розвитку дитини» [10, 93]. У кімнатах для читання були підібрані комплекти літератури (науково-популярні видання, наукові, довідкові, хрестоматійні, періодичні), які постійно оновлювалися. Так, для молодших школярів книжки поділяли за такими розділами: нежива природа; жива природа; квіти; плоди дерева; птахи; праця; людина; мистецтво; минуле нашої Батьківщини і людства; народи світу; життя видатних людей; життя і подвиги героїв-піонерів; техніка; казки народів світу; ігри; загадки; прислів'я; приказки [10, 94]. Книжки для поповнення розділів купувалися на кошти спеціального книжкового фонду. На думку В.О. Сухомлинського: «Не поповнювати літературу в кімнатах для читання – це означало б підрубати коріння, що живить розумову працю на уроці» [10, 95].

Самобутньою формою виховання у молодших школярів любові до книжки в Павлівській школі стало створення Кімнати казки. Декоративно оформлена та особливим чином освітлена обстановка Кімнати казки занурювала дітей у світ казкових образів, активізувала уяву, будила думку, фантазію. Кімната казки в Павлівській школі була осередком творчої діяльності: читання, розповідей, ігор, творення казок, та їхнє інсценування. Використання наочності в Кімнаті казки робило процес засвоєння казки найбільш повним, повноцінним та пристосованим до дитячої природи, «без казки – живої, яскравої, що оволоділа свідомістю і почуттями дитини, – неможливо уявити дитячого мислення і мови» [12, 177].

Добираючи казки для дитячого читання, слухання, інсценізації, В.О. Сухомлинський вважав найголовнішим те, щоб у казці була глибока думка, щоб діти замислювалися, переживали «подив перед ідеєю». Час від часу, залежно від того, які казки читалися, розповідалися чи інсценізувалися, обладнання в кімнаті змінювалося, бо кожна картина, кожний наочний образ, за словами вченого, загострювали сприймання художнього слова, допомагали розкриттю ідеї казки. Навіть освітленню в Кімнаті казки Василь Олександрович приділяв значну увагу. Коли розповідалася казка про Царівну-Жабу, то у кутку кімнати, в «лісових хащах» спалахували маленькі лампочки, в кімнаті панував зелений сутінок, який добре передавав середовище, де розгорта-

лись події. В.О. Сухомлинський, учителі молодших класів (М.М. Верховиніна, К.М. Жаленко, Р.К. Заза, Г.О. Нестеренко, В.С. Осьмак, В.П. Новицька), піонервожата (В. Скрипник) намагалися проводити такі заняття з дітьми під час осінніх чи зимових сутінок, коли казка звучить по-особливому й сприймається зовсім не так, як у сонячний день.

За особистою ініціативою і за підтримки Василя Олександровича учениця старших класів Скрипник Валентина (тепер В.Г. Риндак, професор, доктор педагогічних наук, проживає в Оренбурзі, працює в Оренбурзькому педагогічному університеті) створила ляльковий театр. Гурток працював дуже цікаво, творчо. Учасники гуртка самі виготовляли ляльки, вчитель малювання (Г.Т. Зайцев) та його учні малювали ескізи, разом з учителем праці (А.І. Шенгур) виготовляли декорації до спектаклів. З тижневих планів поза-класної роботи Павліської середньої школи видно, що у перші дні навчального року учні початкових класів були глядачами театралізованих вистав, де виконавцями були в основному учні середніх та старших класів. Ці заходи прищеплювали любов до казки і були свідченням наступництва шкільних традицій, що передавалися від страхокласників до школярів початкових класів. На наш погляд, саме такі заходи є однією із необхідних умов виховання дитини засобами книжки.

Отже, така форма роботи з книжкою як наочність: оформлення стендів, плакатів, списків рекомендованої літератури, виділення окремих кімнат для читання та систематичний підбір книжок для них, на думку В.О. Сухомлинського, була однією з важливих сторін роботи педагогічного колективу з популяризації книжки серед молодших школярів. Саме на це він і наголошував у своїй праці «Сто порад учителів»: «вимагало великого мистецтва в її [наочності] використанні, знання душі, думки учня... великої науково-педагогічної підготовленості учителя, знання психології дитини» [13, 504–507].

Виходячи з того, що книжковий океан безмежний, а можливості людини обмежені, що існує безліч книг, які не дають нічого ні розуму, ні серцю, а деякі навіть псують художній смак, В.О. Сухомлинський надавав великого значення *відбору книжок для читання* в дитячі роки.

Василь Олександрович розробив критерії відбору книжок для читання і визначив коло читання учнів різного віку. Правильно підібрати книжку для читання молодшим школярам означало для педагога спроектувати майбутнє духовно багате життя дитини, сформулювати в її свідомості «уявлення про найважливіші етапи духовного життя людства».

За Сухомлинським, тільки при детально-

му відборі літератури для читання, книжка стає основою формування багатих духовних інтересів особистості молодшого школяра, його морального ідеалу. Увага педагога була спрямована на те, щоб жодна «погана» книжка не потрапила до дитячих рук, щоб вибір книжки для читання відбувався з урахуванням індивідуальності дитини.

У праці «Серце віддаю дітям» педагогом було визначено такі принципи відбору книжок для читання в початковій школі: ідея оповідання повинна бути глибоко людяна, зрозуміла дитині, втілена в яскравих художніх образах; книжка повинна відкривати перед дитиною невідомі сторінки культури людства, пробуджувати уяву, розвивати розум, виховувати інтерес до історії людства. Тільки за таких умов можна знайти ту книжку, яка «лишить глибокий слід у її серці і в її свідомості, щоб людина поверталася до неї кілька разів, відкриваючи все нові й нові духовні багатства» [12, 196].

У працях «Серце віддаю дітям», «Павліська середня школа» В.О. Сухомлинський пропонував списки книжок при читанні яких, увага молодших школярів зорієнтовувалася головним чином на народну казку (уже через три місяці після початку навчального року В.О. Сухомлинський розпочинав у першому класі читання народних казок та оповідань, які не входили до шкільної програми). Серед них: українські та російські народні казки, оповідання та поезія, як вітчизняна так і світова, антична міфологія [12, 196–197]. Робота з цими творами була спрямована на пробудження найкращих людських почуттів, виховання поваги до особистості, глибоке розуміння істинних цінностей людського життя, виховання відповідальності дитини перед батьками, товаришами, природою, Батьківщиною.

Ці принципи були покладені в основу формування в Павліській середній школі «Золотої бібліотеки дитинства, отрочества і юності», куди увійшли найцінніші, з точки зору В.О. Сухомлинського та педагогічного колективу школи, книжки вітчизняної та світової літератури. Спочатку ця бібліотека налічувала 600 назв, поступово вона збільшувалася і в 1967 році вона налічувала 900 назв книжок, які повинен прочитати кожен учень у шкільні роки. «Золоту бібліотеку» Василь Олександрович вважав програмою розумового, морального, емоційного, естетичного, громадянського виховання. Кожна книжка в «Золотій бібліотеці» була в декількох примірниках. На полицях були відібрані книжки про життя і діяльність визначних особистостей, окремо стояли книжки про героїв Великої Вітчизняної війни, з великою відповідальністю підбиралися книжки про природу, мистецтво. На окремій по-

лиці можна було знайти книжки для колективного виразного читання [14, 29]. В.О. Сухомлинський припускав, що, можливо, не кожен учень до випускного класу зможе прочитати все із «Золотої бібліотеки», але кожен піде зі школи з твердим уявленням про те, що необхідно прочитати в першу чергу, що важливо перечитати, а головне – зі стійкою потребою в постійному духовному спілкуванні з книжкою.

Протягом десятиріч у Павлівській школі склалася «Бібліотечка дитинства», це 250 книжок, які кожен учень перечитував під час навчання в початкових класах. До цієї бібліотеки особливо ретельно добивалися книжки: в ній були тільки книги високої художньої і пізнавальної цінності. Вони входили в інтелектуальне життя дітей як дорогоцінне надбання [5, 16].

Уже в 1 класі в Павлівській школі була створена класна дитяча бібліотечка, яка складалася з 4 відділів і була розрахована на період навчання дітей у початковій школі. Кожну книжку до цієї бібліотеки купували в 15 примірниках, на кожну парту по одній книжці.

У перший відділ дитячої бібліотечки входили оповідання, які, на думку Сухомлинського, являли найбільшу цінність для морального, розумового та естетичного виховання учнів. Цей відділ був розрахований на 4 роки навчання в початковій школі. Серед дібраних текстів були оповідання Л. Толстого, П. Єршова, М. Коцюбинського, В. Жуковського, Д. Маміна-Сибіряка, Г. Андерсена, В. Гюго, О. Пушкіна, В. Короленка, О. Купріна, Джека Лондона, Марка Твена, М. Горького, А. Гайдара, А. Тесленка, Панаса Мирного, І. Франка, А. Головка та ін. [12, 196–197]. Педагог вважав, що читання творів цих авторів було для дітей не тільки пізнанням світу та вправами, які сприяли б виробленню навичок і вмінь швидкого читання, а й школою морального виховання. В. Сухомлинський був переконаний, що кожна з цих книжок залишала глибокий слід у душах дітей.

Другий відділ бібліотеки складали книжки з оповіданнями про сьогодення, про самовіддану працю, про подвиги героїв у роки Великої Вітчизняної війни, про дітей-героїв. Серед книжок із цього відділу Сухомлинський відзначав вірші С. Михалкова і С. Маршака, оповідання А. Гайдара, Л. Кассія, М. Носова, М. Прилежасвої, М. Трублаїні, Ю. Яновського, Ю. Збанацького, М. Линкова, О. Іваненко, Л. Воронкової, Б. Житкова, З. Олександрової [12, 197–198].

Книжки з третього відділу – казки, вірші, байки – призначалися тільки для позакласного читання. Учень сам вибирав собі твір, який зацікавив його найбільше, а інтерес у нього викликався художнім оформленням книжки, розповіддю вчителя або товариша про прочитане.

В. Сухомлинський рекомендував педагогам і бібліотекарям розширювати горизонти дитячого читання за рахунок використання творів світової літератури, зокрема, включати в бібліотеку молодших школярів міфи Стародавньої Еллади. Міфологія «не тільки відкриває перед дітьми гідну подиву сторінку культури людства, – писав педагог у роботі «Серце віддаю дітям», – а й пробуджує уяву, розвиває розум, виховує інтерес до далекого минулого» [12, 198]. Тому четвертий відділ класної бібліотеки складався з старогрецької міфології. З великими труднощами були зібрані книжки, в яких у доступній формі викладались міфи Еллади.

Зміст усіх розділів «Золотої бібліотечки дитинства» підпорядковувався основній меті – розвивати мислення, уяву, спостережливість, виховувати почуття прекрасного, благородні наміри в дітей молодшого шкільного віку засобами книжки, долучити дитину до читання високохудожньої літератури, зробити це звичкою.

Система відбору книжок для читання, запропонована педагогом, є результатом багаторічних спостережень, глибокого вивчення дитячої літератури, врахування інтелектуальних, психічних та естетичних можливостей дітей молодшого шкільного віку. Зауважимо, що перелік книжок, запропонованих В.О. Сухомлинським, актуальний і сьогодні.

Педагог стверджував, що «в книжках для читання, на жаль, немає багатьох художніх цінностей, доступних розумінню дитини» [12, 195], – що свідчить про критичне ставлення педагога до кола книжок для читання молодших школярів, яке пропонувалося шкільними програмами. Незадоволеність В. Сухомлинського змістом шкільних хрестоматій, художнім рівнем багатьох творів, що рекомендувалися дітям розкрито у його виступі на Республіканській нараді з питань літератури для дітей. В. Сухомлинський від імені учителів звернувся до письменників з такими словами: «пишіть такі твори, щоб рядки в них були гарячі, мов розпечене залізо, щоб слово ваше торкалось найпотаємніших куточків юного серця. ... Дайте дітям і юнацтву такі твори, читаючи які, людина поставила б перед собою питання: хто я?, для чого живу на світі?, що я можу зробити і зроблю для Вітчизни?» [6].

Особливої уваги, щодо популяризації книжки серед молодших школярів у Павлівській школі заслуговували масові заходи. Аналізуючи організаційну структуру та методику проведення шкільних свят у школі, ми визначити групу свят, які сприяли вихованню любові та дбайливого ставлення до книжки. У праці «Як виховати справжню людину» Василь Олександрович стверджував: «Свято нашої школи – це Свято Книги» [15, 338].

Так, щорічно на початку червня у школі проводилися зустрічі семирічних малюків, майбутніх першокласників, з піонерами. На цьому святі кожній дитині вручався подарунок – книжка для позакласного читання – збірка віршів О.С. Пушкіна або «Кобзар» Т.Г. Шевченка [10, 79].

Знаменним у школі був перший день занять, який став традиційним святом школи та книжки. У цей день для першокласників проводилося Свято першого дзвоника, на якому учні випускного класу поздоровляли дітей із вступом до школи. Кожному першокласнику десятикласники дарували книжку з дарчим написом: «Доброї путі тобі, маленький друже. Бережи цю книжку. Нехай вона все життя нагадує тобі про свято школи, про день, коли ти став учнем. Нехай завжди зберігається в бібліотеці твоєї сім'ї» [12, 99].

На Святі останнього дзвоника навпаки, першокласники підносили випускникам книжки з дарчим написом. Традиційними подарунками на цьому святі були збірки з кращими творами класиків вітчизняної та зарубіжної літератури: О. Пушкіна, Т. Шевченка, Гомера, А. Міцкевича, Шандора Петефі, Христо Ботева, Ш. Руставелі, японські, арабські народні казки. Через подарунки малят – книжки, на яких великими дитячими літерами було написано зворушливі побажання, символізувалася «вічність, неминущий характер шкільного колективу» [10, 80].

Щорічно у першому класі Павлиської середньої школи проводилося «Свято Першої Книги», або «Проводи Букваря». На святі діти декламували вірші, показували інсценізації народних казок. Після цього діти здавали букварі, щоб вручати їх наступним першокласникам. Передаючи свій перший підручник наступному поколінню школярів, діти відчували гордість та відповідальність за збережену книжку.

Під час Свята, присвяченого прийняттю дітей у піонерську організацію, комітет комсомолу і рада дружини вручали кожному піонеру подарунок – книжку з дарчим пам'ятним написом, де було зазначено, що піонер «повинен бути другом книги, дбайливо зберігати багатства культури і цінувати їх» [4, 97–98].

Двічі – в кінці першого півріччя та в кінці навчального року – у школі Сухомлинського відзначали Свято рідного слова. Традицією на цих святах було запрошення найстаріших людей села, які визначали переможців декламування оповідання чи вірша. Переможців нагороджували книжками. Нагороди вручали старші колгоспники – шанувальники і цінителі рідного слова, які теж розповідали улюблені казки, читали напам'ять вірші [12, 199].

Щорічно перед початком навчального року (31 серпня) у школі проводилося загально-

шкільне Свято Книги. До цього заходу було повернуто увагу всієї громадськості. Педагогічний колектив і директор школи організували Свято Книги за таким змістом: напередодні кожна сім'я купувала в книжковому магазині кілька книжок, – як правило, по одній книжці на кожного члена сім'ї. Протягом кількох днів перед святом учні – громадські розповсюджувачі книг – розносили літературу по сільських садибах. Уранці, перед тим, як дітям іти до школи, батько й мати дарували їм книжки. Після уроків проводився збір дружини, на який діти запрошували голову колгоспу. Голова оголошував рішення правління колгоспу про преміювання книгами кращих громадських розповсюджувачів літератури (щорічно на книжки правління колгоспу відраховувало 150–200 карбованців). Потім рада дружини дарувала книжки з написами найстарішим колгоспникам і почесним піонерам, які були запрошені на збір [4, 98]. Найзначнішим, символічним актом цього заходу була урочиста передача у Вічну Бібліотеку однієї або кількох книжок, що вийшли з друку за останній рік. Дівчатка до Свята книги готували вишиванки на сюжети поезій і оповідань Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки.

Свята Книг, крім того, проводилися 2–3 рази на рік у кожному класі. Діти дарували книжки один одному. А в день вступу до школи, в день повноліття і одержання атестату про середню освіту директор школи особисто вручав кожному учневі книжку з дарчим написом [9, 20].

Основним виховним значенням цих свят, на думку В.О. Сухомлинського було те, «що взаємини в сім'ї – між батьками й дітьми, братами й сестрами – тримаються на міцній основі духовної культури» [9, 20]. Ці заходи відігравали велику роль у формуванні свідомого і зацікавленого відношення до книжки, потреби в систематичному читанні книжки з метою отримання корисної і цікавої інформації.

У школі Сухомлинського було створено такі умови, що книжка буквально царювала в ній: спеціально обладнані у початковій школі «куточки думки», кімната казок, куточки для читання у кожній будівлі школи та кабінетах, шкільна бібліотека.

Особливу роль у Павлиській середній школі відігравала *шкільна бібліотека* – культурно-освітній центр не лише навчального закладу, а й усього Павлиша, постійне джерело духовного збагачення. Турбота про бібліотеки пронизує всю педагогічну діяльність В.О. Сухомлинського. Він писав, звертаючись до вчителів: «Якщо ви хочете, щоб юнацтво відчувало невгамовну жаждою до знань, дбайте про найголовніші, найважливіші вогнища духовної культури – бібліотеки» [11, 484]. Тут йдеться не лише про шкільні бібліотеки: велику увагу педагог

приділяв особистій бібліотеці вчителя, учня, сім'ї як дзеркалу й джерелу духовної культури.

Василь Олександрович вважав, що головною метою навчання повинно бути не засвоєння знань, умінь та навичок, а творчий пошук, мислення. Самостійність, творчий характер формується завдяки тому, що в розумовій праці учня є елементи дослідження, а це у свою чергу вимагає від учня навиків самостійного пошуку необхідної інформації в бібліотеці. Чим старший учень, тим важливіше для нього вміння користуватися додатковою літературою, вміння знаходити її. Для цього потрібні певні бібліотечно-бібліографічні вміння та навички: знати загальні правила користування бібліотекою; вміння орієнтуватися в розстановці книг у бібліотеці; користуватися тематичними полицями, книжковими виставками, рекомендаційними посібниками, тематичними картотеками, каталогами. Навчати цьому потрібно цілеспрямовано, систематично, починаючи з молодшої школи.

У Павлівській школі керівництво читання починалося з першого знайомства дитини з бібліотекою. З учнями перших класів у бібліотеці проводилися екскурсії та бесіди. У керівництві читанням велику роль відігравала індивідуальна робота з кожним читачем. Основною формою цієї роботи були бесіди, що проводилися під час запису учня до шкільної бібліотеки, при доборі та видачі йому книжки, при поверненні її до бібліотеки.

Система роботи шкільної бібліотеки та педагогічного колективу Павлівської школи з виховання культури читання, формування бібліотечно-бібліографічних знань сприяла тому, що книжка стала для кожного вихованця другом, наставником і мудрим учителем.

Не залишив поза своєю увагою Василь Олександрович й організацію системи роботи бібліотекаря з педагогами. В.О. Сухомлинський наголошував, що виховна робота в школі не може проводитися окремо вчителем і бібліотекарем, а лише спільними зусиллями можна досягти успіху. Шкільний бібліотекар, на думку педагога, має бути повноправним членом педагогічного колективу. Функції його різнопланові: він популяризатор книги серед учителів, школярів, та їхніх батьків; організатор і керівник процесу позакласного читання; мудрий наставник, вихователь, який знає, відчуває життя кожного учня у світі книжок. У кінці кожного року весь педагогічний колектив школи на педагогічній раді обговорював якість книжкового фонду школи. Приймалося рішення, які книжки треба придбати для бібліотеки і кімнат для читання [10, 68].

Педагог приділяв значну увагу питанням комплектування шкільної бібліотеки. В основу комплектування фондів шкільної бібліотеки пе-

дагогом було покладено такі критерії:

Ø утвердження найважливіших загальнолюдських цінностей;

Ø відображення національної і світової історії;

Ø відображення духовної і матеріальної культури, мистецтва.

У Павлівській школі зусиллями Василя Олександровича (переважно на гонорари від видання його книг) була створена одна з кращих в Кіровоградській області шкільна бібліотека. Тут зберігалося понад 18 тисяч книжок. Фонд шкільної бібліотеки поповнювався книгами з букіністичних магазинів Москви, Києва, Петербурга, та інших міст, де побував у відрядженнях Василь Олександрович або відвідували з екскурсіями педагоги та учні Павлівської школи. «Пам'ятаю приємну хвилину, – згадує колишній бібліотекар Павлівської школи О. Малолітко, – коли Василь Олександрович повернувся з поїздки до Німеччини. А через декілька днів приходить посылка із пошти вчителям і на шкільну бібліотеку. Розкриваємо, а там кольорова енциклопедія в двох томах російською мовою під назвою «Кто такой? Что такое?», що видавалася у Москві, але її можна було придбати лише в інших країнах у відповідних книжкових магазинах. Ці книги читали з інтересом молодші школярі» [3, 2].

Заслугує на увагу створена в Павлівській середній школі «Вічна Бібліотека – це не звичайна бібліотека, в якій книжки видаються для читання. Це, в широкому розумінні, сховище духовної культури народу» [15, 338], «школу не можна уявити без Вічної Бібліотеки, як народ без імені, без пам'яті, без історії» – так оцінював це зібрання книжок В.О. Сухомлинський у праці «Як виховати справжню людину» [15, 340].

У Вічній Бібліотеці зберігалися букварі, за якими вчилися діди і прадіди учнів, перші книжки з історії України, перші видання творів видатних письменників, книжки, які ввійшли в золотий фонд вітчизняної літератури, а в рік виходу в світ їх мало хто знав. Василь Олександрович попереджав, що «не можна допустити, щоб у цю бібліотеку потрапила хоч одна «одноденка» і не потрапила цінна книжка» [15, 339].

До цієї бібліотеки дітей приводили як у музей, для читання такі ж книжки пізніших видань були в шкільній бібліотеці. Взявши до рук одну із книжок цієї колекції, діти переконувалися, – писав В.О. Сухомлинський у праці «Як виховати справжню людину», – «що в духовному житті народу є речі, які існують тільки для того, щоб подивитися на них, і чим довше вони існують, тим дорожчі вони для народу і для кожної людини» [15, 340]. І далі: «у цих книжках, що стоять на полицях Вічної Бібліотеки, живі і безсмертні корені народу. Якщо нам пощастить у кожній

юній душі утвердити саме таке ставлення до книжки, кожний наш учень буде нашим вихованцем уже тому, що він учиться в нас у школі» [15, 339].

Кілька шаф у бібліотеці Павліської школи було відведено відділу «Безсмертні твори світової літератури». Тут зберігалися потрібна кількість примірників книжок, які увійшли до скарбниці світової літератури. Їхній список був вивішений у вестибюлі головного навчального корпусу школи. За кожним із цих творів у шкільній бібліотеці організовувалися виставки, готувалися літературні монтажі. Не прочитати цих книжок уважалося ознакою безкультур'я і невігластва. Якщо учень з тієї чи іншої причини мало читав із цього списку, «подію» обговорювали на педагогічній раді всім колективом [10, 108].

Важливим засобом формування у молодших школярів любові до книжки в Павліській середній школі були бібліотечні уроки, система яких була підпорядкована вихованню у молодших школярів свідомого, відповідального ставлення до книжки як до матеріальної і духовної цінності. У книжках олюднювалася праця, втілювалася майстерність, працьовитість, а отже і моральна гідність людини. В.О. Сухомлинський постійно підкреслював важливість відповідальності дитини за взяті у користування книжку, бережливого ставлення до неї. Не зайвим буде нагадати правило, яке з першого дня перебування в школі Сухомлинського потрібно було виконувати дітям: «Книжка, яку ти повертаєш до бібліотеки, повинна бути в значно кращому стані, ніж ти одержав; пам'ятай, що книжку створює своєю працею багато людей» [10, 157].

При шкільній бібліотеці працювали кілька гуртків юних книголюбів, де діти читали цікаві книжки, реставрували їх. У бібліотечному гуртку вівся журнал обліку прочитаних книг. У цьому журналі – список учнів, а по вертикалі зазначено назви книжок, які кожен школяр повинен прочитати. Коли книжку прочитано, учні робили про це відмітку. Означена проблема надзвичайно хвилювала В.О. Сухомлинського. У книзі «Павліська середня школа» педагог стверджував, що «разом з учителями бібліотекар добивається того, щоб жодна книжка, яка входить до золотого фонду світової культури, не лишилася непрочитаною нашими школярами» [10, 65]. У школі Сухомлинського не було дитини молодшого шкільного віку, яка б не прочитала казок Андерсена і братів Грімм, оповідань і повістей Гайдара [10, 65].

Особливу увагу приділяв Сухомлинський активу шкільної бібліотеки. Актив збирався в бібліотеці один раз на місяць. На засіданнях обговорювався альбом відгуків про цікаві прочитані книги. Цікаві епізоди з прочитаних книг діти

малювали. З читацьких формулярів вибиралися боржники, яким надсилалися нагадування. Відвідуючи такі заняття, Василь Олександрович давав поради та рекомендації, щодо організації роботи з книжкою. Часто такі рекомендації директор давав у письмовому вигляді і рекомендував: «Уважно читайте і зверніть увагу на недоліки. Щоб наступного разу їх не повторювати» [3, 2].

Таким чином, у Павліській середній школі була так організована робота шкільної бібліотеки, що вона стала осередком, центром духовного життя школи, де задовольнялося багато дитячих інтересів, де загорявся вогонь, що пробуджував мрію.

Василь Олександрович великого значення надавав культурі збирання книг, наполегливо пояснював ті принципи, якими потрібно керуватися у формуванні *особистої бібліотеки сім'ї*, дитини, педагога, вважаючи, що створення і поповнення особистої бібліотеки – справа, яка вимагає ерудиції, знань і культури. В особистій бібліотеці не повинно бути випадкових книжок, головне – не кількість, а якість, бо «особиста бібліотека – це дзеркало й джерело духовної культури» [11, 484].

Завдяки зусиллям колективу Павліської середньої школи, найціннішим скарбом у сім'ях його учнів стали домашні бібліотеки. У рік закінчення початкової школи особиста бібліотека кожного вихованця Павліської школи налічувала не менше 150 книжок, а в окремих дітей – 400–500. Але, на думку Василя Олександровича, вирішальне значення мало не кількість книжок, а те, «щоб людина час від часу відкривала свою душу перед своїми улюбленими книгами, щоб сторінки й рядки звучали для її серця, як звучить музичний інструмент, до якого торкаються пальці музиканта» [16, 3].

В.О. Сухомлинський розглядав сім'ю як головний осередок, де з покоління в покоління передаються моральні цінності людства. Педагог був переконаний: інтелектуальний розвиток особистості залежить від того, які казки, пісні слухала дитина в ранньому віці, які книжки читали їй, взагалі яке місце займала книжка в духовному житті сім'ї, яку першу книжку прочитала дитина, навчившись читати. Сім'ї Василь Олександрович відводив важливу роль у прилученні дитини до книжки, а книжку вважав одним із надійних місточків, який об'єднує, зближує батьків та дітей. Тільки батьки повинні викликати у своєї дитини бажання збирати сімейну бібліотеку, тільки вони повинні вкладати дитині думку, що книжка – найбільше багатство.

Книжка повинна постійно збагачувати духовний світ дитини – завдання, яке ставив Василь Олександрович як перед школою, так і перед сім'єю. Батьківська педагогіка

В. Сухомлинського ілюструє особистий приклад батьків як важливий самостійний метод виховання. Його сутність полягає у розвитку свідомості, активності й творчості дитини через сприйняття дійсних образів батьків. Адже саме приклад батьків є для дитини основою соціальної поведінки, через яку вона оволодіває формами й змістом людських стосунків. У своїй праці «Батьківська педагогіка» В.О. Сухомлинський підкреслював, що «книга, яка увійшла в духовне життя сім'ї, – то ніби промінь, який освітлює майбутнє і батькам, і дітям. Людина, для якої вже в дитинстві книжка стала такою необхідністю, як скрипка для музики, як пензель для художника, ніколи не відчуватиме себе збідненою, обділеною, спустошеною» [4, 171].

Вивчаючи погляди В.О. Сухомлинського на створення сімейних бібліотек, ми визначили такі джерела їхнього комплектування:

- зберігання сімейних книжкових реліквій;
- подарункові видання (на шкільних святах; на сімейних святах; на день народження);
- особисті придбання (в книжкових магазинах свого міста, села; під час екскурсій в інші міста).

Передаючи свій досвід молодим педагогам, В.О. Сухомлинський радив: «Нехай батьки дарують дитині книжку щоразу в день народження – це повинно стати доброю традицією» [11, 484]. У книзі «Серце віддаю дітям» педагог з гордістю підкреслював, що книжку, яку дарували кожному першокласнику на свято першого дзвоника, кожний з його вихованців беріг «як святиню, як безцінну пам'ять про золоте дитинство» [12, 99].

У статті «Найперший учитель» Сухомлинський говорить про «Золоту бібліотеку дитинства і юності», на цих зібраннях книг виховується громадянин, утверджується моральна, розумова і естетична культура людини від того часу, як вона вперше взяла до рук книжку. Багато сил вчителі і батьки учнів Павлівської школи докладали, щоб така бібліотека була в кожній сім'ї, бо «якими б багатими не були громадські бібліотеки (шкільна, сільська), без родинної неможливе повноцінне виховання людини. Хороша книга в сім'ї – все одно, що інструмент для музиканта. Як він не може прожити дня, щоб не взяти до рук скажімо, скрипку, не творити і не діставати від цього насолоди, так людина не може обійтись без книги» [9, 20].

Велику увагу В.О. Сухомлинський надавав проблемі збереження книжок у сім'ї. І з цього приводу педагог наводив цікавий приклад. Привів дідусь до школи свою внучку з маленькою полотняною торбинкою, а в торбинці лежав буквар 1882 року видання. Вчителі школи з цікавіс-

тю розглядали буквар, у якому вміщені були вірші Ушинського, казки Толстого, народні прислів'я. Книжка була у чудовому стані, всі були вражені тим, що вчився за цим букварем не тільки дідусь першокласниці, а ще й два його брати і троє онуків. Спираючись на цей приклад Василь Олександрович із боєм говорив: «як тільки кінчився навчальний рік, багато книжок рвуть – шматують, перетворюють на макулатуру. Хіба можна так виховати любов і пошану до книги?» і тут же висловлював думку про те, що на книжку треба дивитися, «як на вічний вогник народної культури, який треба оберігати, щоб він на очах дитини не згас». А зберегти цей вогник повинні батьки, тоді «він стане в руках вашого сина яскравим смолоскипом, що освітить шлях до щастя» [4, 172–173]. У сім'ях колишніх учнів Павлівської школи була традиція – передавати бібліотеку в спадщину синам і дочкам. В.О. Сухомлинський у статті «Найперший друг» зазначав: «Чим старіша книга в родинній бібліотеці, тим вона цінніша – ця думка з кожним роком все більше утверджується в кожній сім'ї» [9, 20].

Особиста бібліотека учня, за переконанням педагога, мала бути постійним джерелом його духовного збагачення, і якщо дитина віднайде в книжці хоча б окремі відповіді на свої запитання, змусить себе обміркувати щойно прочитане, надаватиме їй перевагу з-поміж інших принад сучасного життя, то виникне можливість розв'язати багато проблем, пов'язаних передусім із духовним зростанням особистості. У статті «Якщо ти в іншій людині» Василь Олександрович стверджував, що «особиста бібліотека – це один з найголовніших показників духовної культури вихованця, це разом з тим, дзеркало нашої виховної майстерності» [16, 3].

На нашу думку, становленню поглядів Василя Олександровича на книжку як засобу виховання сприяв ряд чинників, але найперший з них брав витоки з сім'ї. У сім'ї Сухомлинських любили та цінували книжку.

Як свідчать спогади брата В.О. Сухомлинського Сергія, книжка в сім'ї займала особливе місце. Батько любив читати, навчив грамоти дітей ще до школи. Всі зароблені дітьми гроші (збирання металевого брухту, ганчір'я, лікарських рослин) йшли на придбання книжок. Щоденно в сім'ї Сухомлинських влаштовувалися читання вголос для своїх дітей та сусідських. Довгими зимовими вечорами мама розповідала дітям казки, яких знала дуже багато. У голодний 1933 рік старший брат Іван, закінчивши Олександрійський педагогічний технікум на відмінно, був премійований путівкою до Ленінграда та 25-ма карбованцями. З Ленінграда Іван привіз із мішком хліба близько двох десятків книжок. Малий Василько спершу кинувся до

книжок, а вже потім до хліба, яким ще й поділився з товаришами [17; 19, 22].

У книзі «Як виховати справжню людину» педагог з великою любов'ю і теплою згадував про свою бабусю, яка була: «найближчою людиною в роки ранньої юності... – чудова людина, якій я зобов'язаний усім, що ввійшло в мою душу гарного, чесного, мудрого... Вона відкрила переді мною світ казки, рідного слова і людської краси... Усе найскладніше вона вміла пояснювати казкою» [15, 399].

З повагою Василь Олександрович згадував свого діда Овдія, який, переказуючи цікаві оповідання на історичні теми, прищепив йому любов до рідної природи, батьківщини. Крім того, дід умів ще писати й читати і понад усе любив книги. Збирав їх і зберігав, як реліквію.

Іван Цюпа у книзі «Добротворець», побудованій на автобіографічних фактах, пише: «Була у діда невеличка пасіка, кілька вуликів, а головне, було чимало книг різних. Старий ще в революцію з панської економії набрав. Люди реманент тягнуть, а дід Овдій цілу хуру книг привіз, хоча й сам не дуже то й грамотний був. Сусіди часом сміються. А він їм у відповідь: «З посміху люди бувають. Стривайте, ось підуть онуки, грамоти навчаться. Для них добром запасаюся» [20, 13]. Всі книжки й перейшли дітям у спадок. Борис Тартаковський у книзі «Повість про учителя Сухомлинського» описує: «Дід заповів передати книжки онукам, а батько Василька Олександр Сухомлинський змайстрував сундучок і, передаючи його синові, сказав: «Будеш зберігати тут книги. Василько обережно склав у красивий сундучок дорожочинності, залишені йому дідом, і відчував себе найбагатшою людиною у Василівці. А можливо, навіть на всій Полтавщині» [18, 15]. У цій невеликій, але змістовній бібліотечці були твори Т.Г. Шевченка, І.Я. Франка, М.В. Гоголя, В.Г. Короленка, Ф.М. Достоевського, Лесі Українки та інші. Безумовно, сформувані літературні та педагогічні, художньо-естетичні смаки, моральні переконання допомогла В.О. Сухомлинському безмірна любов до книжки з дитячих років.

Вести дитину в чарівний світ книжки, прищепити любов до неї, зробити книжку провідним чинником в житті кожної дитини – це, на думку В.О. Сухомлинського, насамперед, залежить від учителя, від того, яке місце в його власному духовному житті займає книжка. Тому, особливого значення Василь Олександрович надавав особистій бібліотеці вчителя, яка на думку педагога: «дзеркало його творчої індивідуальності» [8, 79]. У комплектуванні особистої бібліотеки, особливо вчителя молодших класів, слід дотримуватися, вважав педагог, принципу: «особиста бібліотека розкриває мою творчу індивідуа-

льність і допомагає вводити вихованців у світ книги» [8, 79].

В.О. Сухомлинський розглядав бібліотеку вчителя, як найважливішу складову частину його педагогічної системи. Увесь педагогічний колектив Павлівської школи мав вільний доступ до особистої бібліотеки Василя Олександровича, яка налічувала близько 20 тисяч документів, серед них: книги, вирізки з газет, журналів, річні комплекти різних журналів тощо. Не було в Сухомлинського ні секретаря, ні референта. Власноруч робив він вирізки, систематизував, накопичував, зберігав. Кожне з видань особистої бібліотеки педагога – художній твір, масивний науковий том чи невелика брошура з питань класичної чи сучасної йому педагогіки – постійно були в роботі. Учні школи вважали за честь читати книги з бібліотеки Василя Олександровича.

У статті «Моя педагогічна система» педагог, аналізуючи власну бібліотеку, дає поради щодо комплектування особистої бібліотеки вчителя. Василь Олександрович визначив такі відділи в особистій бібліотеці:

1. «Золотий фонд світової культури», куди увійшли:

– Художні твори найвидатніших письменників усіх народів. Книжки з цього відділу розділені за віковими уподобаннями учнів (для молодшого, середнього і старшого віку). Кількість цих творів не перевищувала чотирьохсот книжок. В.О. Сухомлинський вибрав для цього відділу найцінніше, що створило людство (твори Гомера, Есхіла, Данте, Шекспіра, Гете, Міцкевича, Пушкіна, Лермонтова, Толстого, Чехова, Шевченка, Лесі Українки, Коцюбинського, Коласа та ін.), домагаючись того, щоб за роки навчання в середній школі кожен учень обов'язково прочитав усі ці книжки, бо «це не тільки одна з найважливіших передумов інтелектуальної культури людини. Це неодмінна умова пізнання людини, самопізнання і самовиховання» [8, 80].

– Історична література. Сюди увійшли книги з історії матеріальної і духовної культури, народів і суспільств, революцій і народних повстань. Особливого значення педагог надавав монографіям про життя і діяльність видатних діячів суспільного і культурного прогресу.

– До книг з мистецтва увійшли монографії про мистецтво країн і народів світу, книжки з історії, теорії мистецтва.

2. До другого розділу особистої бібліотеки Василя Олександровича увійшли книжки з різних галузей знань: математики, фізики, хімії, біології, геології і мінералогії, астрономії, медицини.

В.О. Сухомлинський окремо виділив посібники для самостійного вивчення мов, довідкову літературу, книги іноземними мовами.

Усі ці книжки, зауважував педагог, «служать найголовнішої цілеспрямованості моєї системи виховання – тому, щоб людина пізнавала сама себе» [8, 80].

Василь Олександрович був глибоко переконаний у тому, що педагогічній майстерності вчителя, розвитку його духовної культури сприяє спілкування з книгою. Створити людину – це не значить перекласти знання із скарбниці мудрості у голови учнів. «Справжній педагог – книголюб: таке золоте правило життя нашого колективу, що стало традицією», – відзначав В.О. Сухомлинський [10, 53].

Росту професіоналізму вчителів сприяли не лише шкільна та особиста бібліотека Сухомлинського. В учительській початкової школи на стенді «Книжкові новини» постійно виставлялася нова педагогічна література, з якою вчителі могли ознайомитися і опрацювати її. Тут були зібрані і систематизовані вчителями під керівництвом директора вирізки з газет і журналів, статті з питань виховання і навчання. Вони були розподілені за такими напрямками: теорія і практика морального виховання; естетичне виховання; політична освіта і навчання; виховання працелюбивості; виховання індивідуальних нахилів і покликань; духовне життя вихованців; психологія процесу оволодіння знаннями; психологічні особливості дітей різного віку; вибір професії; методика викладання основ наук та ін.

Велике значення для підвищення педагогічної майстерності вчителів мали лекції, що сприяли їхньому різнобічному розвитку і поглибленню знань. Приблизно двічі на місяць Василь Олександрович і вчителі читали для своїх колег лекції з наукових проблем. До кожної лекції на спеціальному стенді в учительській добиралася і виставлялася література згідно до визначеної теми. Директор школи вважав кінцеву мету лекції досягнутою, якщо після ознайомлення з тією чи іншою проблемою вчителі починали поглиблено читати відповідну наукову літературу або фахові журнали. Таким чином, методичний кабінет для вчителів у Павлівській школі був науково-довідковою лабораторією для творчої колективної та індивідуальної роботи.

Як заповіт учителям сприймаються слова В.О. Сухомлинського про те, що озброєний книгою учитель володіє душею дитини. «Особиста бібліотека вчителя – це не тільки дзеркало його культури. Це разом з тим і та величезна духовна сила, що притягає вихованців до вихователя. Це одна з тих майстерень, де я доторкаюсь різцем до брили мармуру, де відшліфовую заповітну грань алмаза» [8, 79].

Таким чином, проаналізувавши педагогічну спадщину В.О. Сухомлинського можна стверджувати, що виховання через посередництво

книжки в практичній роботі педагога та всього педагогічного колективу Павлівської початкової школи було цілеспрямованим педагогічним процесом, який здійснювався за допомогою певних організаційних форм. У Павлівській школі атмосферу любові, поваги до книжки, шанобливого, бережливого ставлення до книжки створювала школа і бібліотека, підтримувала і зміцнювала сім'я, що сприяло формуванню у школярів стійкої потреби в книжці, як в одному з основних засобів навчання та виховання.

Науковий аналіз і об'єктивна оцінка нагромадженого педагогічного досвіду В.О. Сухомлинського в цьому напрямі дозволяє повніше і глибше оцінити теоретичне і практичне значення цього досвіду, визначити нові шляхи реалізації у навчально-виховному процесі школи XXI століття.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Державна національна програма «Освіта» (Україна XXI століття): [затв. Постановою Кабінету Міністрів України від 3 листоп. 1993 р.]. – К.: Райдуга, 1994. – 81 с.
2. Кремінський В. Українська освіта ХХІст.: завдання і проблеми / В. Кремінський // Дивослово. – 2004. – № 2. – С. 2–4.
3. Малолітко О. Серед освітян він був особистістю: (до 85-річчя з дня народж. В.О. Сухомлинського) / О. Малолітко // Придніпров'я. – 2003. – 19 берез. – С. 2.
4. Сухомлинський В.О. Батьківська педагогіка / В.О. Сухомлинський. – К.: Рад. шк., 1978. – 264 с.
5. Сухомлинський В.О. Вчити вчитися / В.О. Сухомлинський // Почат. шк. – 1969. – № 2. – С. 15–17.
6. Сухомлинський В.О. Могутній вихователь: з виступу В.О. Сухомлинського на Республ. нараді з питань літератури для дітей // Рад. освіта. – 1969. – 26 квіт. (№ 34).
7. Сухомлинський В. Моя педагогіческая вера / В. Сухомлинський // Юність. – 1968. – № 9. – С. 74–75.
8. Сухомлинський В.О. Моя педагогічна система: [з неопублік. Книги «Педагогічна культура»] / В.О. Сухомлинський // Рад. шк. – 1988. – № 7. – С. 79–80.
9. Сухомлинський В. Найперший друг / В. Сухомлинський // Рад. жінка. – 1968. – № 1. – С. 20.
10. Сухомлинський В.О. Павлівська середня школа / В.О. Сухомлинський // Вибрані твори в 5-ти т.: т. 4. – К.: Рад. шк., 1977. – С. 7–390.
11. Сухомлинський В.О. Розмова з молодим директором / В.О. Сухомлинський // Вибрані твори в 5-ти т.: т. 4. – К.: Рад. шк., 1977.

- С. 393–626.
12. Сухомлинський В.О. Серце віддаю дітям / В.О. Сухомлинський // Вибрані твори в 5-ти т.: т. 3. – К.: Рад. шк., 1977. – С. 7–279.
  13. Сухомлинський В.О. Сто порад учителеві / В.О. Сухомлинський // Вибрані твори в 5-ти т.: т. 2. – К.: Рад. шк., 1977. – С. 419–654.
  14. Сухомлинський В.А. Етюди о коммунистическом воспитании / В.А. Сухомлинский // Школа и жизнь. – 1967. – № 9. – С. 28–33.
  15. Сухомлинський В.О. Як виховати справжню людину / В.О. Сухомлинський // Вибрані твори в 5-ти т.: т. 2. – К.: Рад. шк., 1977. – С. 149–416.
  16. Сухомлинський В.О. Якщо ти – в іншій людині / В.О. Сухомлинський // Молодий комунар. – 1968. – 2 лип. (№ 77). – С. 3–4.
  17. Сухомлинський С.О. Спогади про брата / С.О. Сухомлинський // Все життя – школі: Спогади сучасників про В.О. Сухомлинського: (До 75-річчя з дня народження В.О. Сухомлинського). – Кіровоград, 1993. – С. 18–25.
  18. Тартаковський Б. Повесть об учителе Сухомлинском / Б. Тартаковский. – М.: Молодая гвардия, 1972. – 272 с.
  19. Хижняк Б.П. Секрети педагогічної лабораторії В.О. Сухомлинського // Пед. думка. – 2008. – № 1/2 (5/6). – С. 26–39.
  20. Цюпа І. Добротворець: повість / Іван Цюпа. – К.: Дніпро, 1971. – 208 с.